

Igor Borkowski

Dzisiaj oswoimy śmierć : tanatopedagogiczna literatura adresowana do dzieci na współczesnym polskim rynku książki

---

Bibliotheca Nostra : śląski kwartalnik naukowy nr 1, 10-25

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DZISIAJ OSWOIMY ŚMIERĆ. TANATOPEDAGOGICZNA LITERATURA ADRESOWANA DO DZIECI NA WSPÓŁCZESNYM POLSKIM RYNKU KSIĄŻKI

Problematyka relacji poznawczej, emocjonalnej i doświadczeniowej dziecka do zjawiska, faktu i procesu umierania oraz śmierci z wielu względów pozostaje jednym z niesprecyzowanych i ostatecznie nierozstrzygniętych dylematów komunikacyjnych, pedagogicznych, kulturowych i wychowawczych. Izolująca się jako osobny etap rozwoju dziecięcość pojawia się przecież jako kategoria kulturowa relatywnie późno (Flandrin, 1998). Niedawno też pojawiła się tendencja do przypisywania dziecku odmiennych kompetencji komunikacyjnych, ról społecznych, emocji i sposobów doświadczania świata. To raptem stu- może nieco więcej niż stuletnie doświadczenie dzieciństwa, które w coraz większym stopniu nie jest postrzegane w kategoriach małej dorosłości, staje się problemem, który nakłada się na narastający także w tym samym czasie proces dziczenia śmierci jako faktu zarówno fizycznego, jak i kulturowego (Ariès, 1992, s. 549–590).

Procesy prywatyzacji śmierci, narastającego lęku przed śmiercią, którym przepełniona jest kultura cywilizacji Zachodu (w znaczeniu narastania problemu komunikowania o śmierci, towarzyszenia umierającym, kulturowej świadomości umierania i zgonu, następnie procesów medykalizacji śmierci i jej pornografizacji) co najmniej od pierwszej połowy dwudziestego wieku (Ariès, 1992, s. 600–603; Vovelle, 2004, s. 649–669). W konserwatywnej pod tym względem kulturze polskiej procesy te zachodziły dużo wolniej. W kulturze miejskiej postępowały w drugiej połowie XX w., w kulturze wsi polskiej utrzymywały się niemal do naszych czasów, podobnie jak status dziecka – uczestnika i świadka umierania, śmierci, rytuałów pożegnalnych, opłakiwania i pogrzebu, całego cyklu żałoby po śmierci członka rodziny (Kolbuszewski, 1997, s. 7–16). Stąd też wyraźnie uwidocznia się na naszym rynku treści kulturowych raczej proces przyswajania i transmisji

---

¹ Uniwersytet Wrocławski, Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej.

wypracowanych gdzie indziej wzorców (w tym artefaktów kulturowych) niż ich autorskie opracowywanie – widać to w lekturze końcowych fragmentów pomnikowej pracy Michela Vovelle'a (Vovelle, 2004, s. 700–722). Rzeczywistość kulturowa w Polsce relatywnie późno separuje dziecko jako podmiot biorący udział w rytuałach związanych z umieraniem i śmiercią na odmiennych prawach. Brak danych pozwalających stwierdzić, czy pozycja świadka lub nieświadomego (biernego) uczestnika budziła wątpliwości co do poziomu emocjonalnego i poznawczego uczestnictwa dziecka w rytuale i fakcie umierania oraz zgonu (choć dzieci pojawiają się licznie np. jako zaciekawieni uczestnicy modelowanych zdjęć pogrzebowych i śmiertelnych monideł, szczególnie popularnych w kulturze wsi polskiej, o czym niżej).

Nowoczesna refleksja na temat umierania i śmierci zaczyna się w kulturze Zachodu po traumie uświadomienia sobie zapaści komunikacyjnej w zakresie rozumienia faktu i złożoności zjawiska śmierci na wszystkich jego poziomach: medycznym, emocjonalnym, więziotwórczym, także ekonomicznym i społecznym (Vovelle, 2004, s. 700–722).

Pozycja, rola i istotność moribunda zostaje niejako wyciągnięta z niebytu. Dzieje się to po zakwestionowaniu dawnych modeli odchodzenia, po utracie przez cywilizację zachodnią złudzeń co do możliwości pozytywnego wykorzystywania dawnych modeli odchodzenia: świadomego pozycjonowania w rytuałach śmierci fenomenu umierającego „ja”, także kategorii śmierci kogoś innego, czy wywodzących się z kultury dziewiętnastowiecznego mieszczaństwa rytuałów inscenizowanych wielkich śmierci (Ariès, 1992, s. 401–464). Wszystkie te obrzędy dotyczyły oczywiście głównie dorosłych, ale zauważmy: teksty literackie, artefakty sztuk wizualnych czy rudymentów fotografii – wszystkie one, zatrzymując w strofach poetyckich, na kartach prozy, obrazach czy w obiektywie wizerunki rytuałów umierania i śmierci, uwieczniają poczesne miejsca, jakie zajmowały w nich dzieci, małoletni świadkowie umierania, patrzący z zaciekawieniem na obrzędy towarzyszenia moribundowi w czynnościach rozliczania się z tym światem (Courtois, 2002, s. 117), regulowania zobowiązań, naprawiania krzywd, odbudowywania więzi komunikacyjnych, ubezpieczania na drogę ku wieczności (Ariès, 1993, s. 227–244). W innych miejscach ciekawie zagląających do trumny lub przyglądających się zwłokom na katafalku, bez lęku, bez strachu, z rozumnym spojrzeniem, które wyraża akceptację ciągłości życia w umieraniu (Sztandara, 2002, s. 481–490). To były wciąż te obrazy, te emocje, dla których klasyczny kulturowo motyw kołowski posadowionej na grobie jako nie tylko syntezy, ale też głęboko zakodowanej idei kołowego następstwa zdarzeń: rodzenia się i umierania nie stanowił pretekstu do rozważań nad turpistycznym gustem czy niesmacznym zestawianiem motywów (Guiomar, 2002, s. 77–94).

W omawianym tutaj obszarze proces infantylicyzacji kultury popularnej (czy – realizujący się poprzez kulturę popularną) objął dzieci niejako

podwójnie: raz jako z natury reprezentujących grupę *enfants*, po drugie jako te, które zostają z mocy dziecienniejącej kultury popularnej szczególnie w jej wydaniu zapośredniczonym przez media elektroniczne pozbawione jakichkolwiek przymiotów i władz sądenia, powagi, postrzegania i racjonalnego wartościowania obiektów kulturowych.

Współczesna kultura zadaje pytania o status dziecka jako uczestnika rytuałów umierania i śmierci (Young, Papadatou, 2001, s. 273–284). Pyta o to, co dziecko rozumie z umierania, czy i w jakim stopniu odczuwa autentyczną, fizyczną nieobecność zmarłych, czy może, i w jakim stopniu, zrozumieć i dekodować abstrakcyjne pojęcia takie jak dusza, duch, życie wieczne, życie po śmierci, zaświaty (Goldman, 2012, s. 23–30; Leist, 2009, s. 204–208). Ponawia pytania o status dziecka jako współuczestnika rytuałów umierania i śmierci: towarzysza umierających, uczestnika obrzędów pożegnania ciała zmarłego, uroczystości pochówku i następujących później rytuałów, a także viatora – odwiedzającego miejsce spoczynku ciała na cmentarzu (Goldman, 2012, s. 99–108).

W niniejszym tekście centralnym obiektem zainteresowania są pojawiające się na polskim rynku księgarskim publikacje adresowane prymarnie do najmłodszego grona odbiorców – dzieci o podstawowych kompetencjach lekturowych, oraz tych którym lekturę musi zapewnić opiekun dorosły. Mam w pamięci (choć o nich dalej nie wspominam) fundamentalne dla tej tematyki książki Astrid Lindgren: *Bracia Lwie Serce* oraz *Mio, mój Mio*. Szwedzka pisarka ukazuje historię chłopców, którzy w poszukiwaniu świata pozbawionego zła (a więc poza śmiercią) decydują się na skok z Nangijali do Nangilimy. Fascynujące są też opowieści Mirjam Pressler² (Pressler, 2012) i Katherine Paterson³ (Paterson, 2011), w których autorki pokazują śmierć jako wydarzenie progowe, zmieniające jakość życia bohatera, dramatycznie przedstawiające wektory emocji i uczuć.

Chciałbym najpierw nieco miejsca i uwagi poświęcić płynącemu obok oferty wydawniczej literatury pięknej nurtowi publikacji poradniczych (popularnonaukowych), które koncentrują się na problemie komunikacji związanej z umieraniem i śmiercią w relacjach z dziećmi. Znaczenie tego nurtu upatrywałbym w tym, że właśnie tego typu publikacje przygotowują grunt pod zainteresowanie tematem – kolejnym krokiem bywa sięganie po pozycje adresowane do najmłodszych. Dzięki pracy, którą w przekonanie rodziców i opiekunów o doniosłości i konieczności wyjaśniania dzieciom zagadnień tanatycznych wkladaają autorzy tych publikacji, możliwe jest funkcjonowanie oferty wydawniczej skierowanej do dzieci i torowanie przez

² M. Pressler w *Jesiennych astrach* pokazuje relacje między starszym a młodszym pokoleniem i wydarzeniem samobójstwa, które kładzie kres relacji emocjonalnej rodzeństwa.

³ *Most do Terabithii* K. Paterson ukazuje niejednoznaczne relacje emocjonalne wiążące jedenastoletniego bohatera ze zmarłą przyjaciółką, za którą, po jej śmierci, musi żyć niejako w dwójnasób.

nią drogi do czytelników. Jak trafnie zauważa Hanna Diduszko: „Autorzy książek dla młodych i najmłodszych czytelników zaakceptowali fakt, że wiele dzieci stawia pytania dotyczące śmierci [...]. Literatura winna sły-
szyć te pytania i podejmować próbę stworzenia płaszczyzny, umożliwiającej dzieciom mierzenie się z tymi kwestiami. Argumenty pedagogów, by chro-
nić delikatną psychikę dziecka mają, oczywiście, znaczenie, ale podobnie jak to jest z książkami dla dorosłych, nie istnieje jedna dobra recepta na książkę odpowiednią dla każdego dziecka” (Diduszko, 2007, s. 2).

Zainteresowanie komunikowaniem treści związanych z tematyką tana-
tyczną wobec najmłodszych odbiorców (mówimy tu o komunikacji treści-
wej niemetaforyzowanej, który to obszar z powodzeniem zagospodarowuje
literatura piękna, wykorzystując do tego celu np. baśnie) może dotyczyć
już pierwszych lat dzieciństwa. Gdyby odnieść się tu do ustaleń psychologii
rozwojowej, należałoby lokować owo zainteresowanie w pierwszym z dwóch
etapów rozwoju przedoperacyjnego, czyli między drugim a siódmym rokiem
życia oraz w kolejnym, preadolescencyjnym (między siódmym a jedena-
stym rokiem życia). W pierwszym z nich mamy do czynienia z pojmo-
waniem śmierci w kategoriach stanu odwracalnego, snu, wyjazdu, z którego
w każdej chwili można wrócić; w następnym pojawi się już postrzeganie
i rozumienie faktu śmierci jako nieodwracalnego. Badacze zwracają także
uwagę na kształtowanie się w tym czasie umiejętności pojmowania stanu
chorobowego jako faktu doniosłej wagi (ale też częstego łączenia stanu cho-
roby i/lub śmierci z przypisywaniem sobie winy za zaistniały dyskomfort)
(Piaget, 1996; Kielar-Turska, 1992). Eksponowanie wartości kary, którą
przypisuje się faktowi śmierci, było niezwykle mocno wykorzystywane
w literaturze, co skrupulatnie i ciekawie zanalizowała Magdalena Jonca
(Jonca, 2002, s. 333–339).

Marielene Leist pisze, że „małe dziecko jest pozornie nastawione na
życie wieczne. W wieku, gdy uczy się mówienia »ja«, a więc pomiędzy dru-
gim a trzecim rokiem życia, uświadamia sobie własną odrębność, podąża
za fantazjami o wszechpotędze. Pragnienia te wspiera pogląd o życiu bez
końca” (Leist, 2009, s. 13). Tu najczęściej wskazuje się na postawę ocze-
kiwania powrotu zmarłego, dostrzega proces zaprzeczania czy ujawnianie
się pierwszych postaw agresywnych (Kergorlay-Soubrier, 2011, s. 58–59).
Część badaczy wskazuje na wiek od pięciu do ośmiu lat jako czas naby-
wania kompetencji w ocenianiu śmierci jako faktu nieodwracalnego z jed-
noczesnym odwzorowywaniem postaw dorosłych: racjonalizacji, ukrywania
emocji, blokowania reakcji (pozorna obojętność); następnie, do dwunastego
roku życia, pojawia się postawa unikania podejrzeń o infantylność rozu-
miana jako hamowanie uczuć i emocji. Po dwunastym roku życia wraz
z pojawieniem się myślenia operacyjnego umysł zaczyna operować poje-
ciami abstrakcyjnymi, a więc pole postrzegania, rozumienia i operacjona-
lizowania faktu śmierci znacznie się poszerza i modyfikuje. Postrzeganie

śmierci przez dzieci jest odrębne od skorelowanych z kliszami kulturowymi wyobrażeń dorosłych: dzieci częściej boją się śmierci niż umierania, wprost wyrażają pragnienie cudzej śmierci (życzą innym śmierci), perspektywa spełnienia groźby umierania i śmierci nie budzi w nich spotęgowanych negatywnych uczuć, dostrzegają nie tylko wady śmierci bliskiego (smutek, tęsknota), ale i zalety (dziedziczenie rzeczy, powiększenie własnej przestrzeni życiowej). Badacze zwracają uwagę na specyfikę kulturowego dyskursu dotyczącego śmierci w tekstach adresowanych do najmłodszych (literatura i sztuki audiowizualne), gdzie śmierć jest zwykle przedstawiana jako stan pozorny (bliski snu), przejściowy, odwracalny lub pojawia się jako figura, z którą toczy się (zwykle zwycięską) walkę, oraz jako element gier aksjologicznych (groźby, kary, konsekwencje wyborów postępowania) (Kergorlay-Soubrier, 2011, s. 23–24). Sprowadzają się te uwagi do podsumowującego spostrzeżenia, że śmierć nie jest w wyobrażeniu dziecka faktem naturalnym, a także często, że jest zaraźliwa, występuje seryjnie, może zagrażać jako konsekwencja czynów i wyborów kolejnym osobom w otoczeniu (Kergorlay-Soubrier, 2011, s. 53). Z drugiej strony, jak podkreśla Elisabeth Kuebler-Ross: „dzieci mają wewnętrzną wiedzę o śmierci” (Kuebler-Ross, 2007, s. 144). Dla tej autorki i ówczesnych czytelników była to przed kilkudziesięcioma laty konstatacja niezwykła, którą chętnie dzieliła się w licznych publikacjach, wskazując nie tylko na obrazowość języka dzieci i ich opanowanie w obliczu nadchodzącej własnej śmierci, ale też na tę dojrzałość, którą uzyskują w godzinie zgonu niczym Oskar w relacjach z Różą – nadświadomy tego, co się dzieje. Szczegółowe zestawienie przemian postaw i postrzegania śmierci w odniesieniu do poszczególnych etapów rozwoju prezentuje m.in. Józef Binnebesel (Binnebesel, 2013).

Status dziecka doświadczającego umierania i śmierci kogoś z najbliższego otoczenia wydaje się nader specyficzny. Żyje ono bowiem w świecie pełnym zwodniczych komunikatów, deprywacji kontaktu z procesem umierania. Współcześnie uważa się, że dzieci pierwsze kontakty i nabywanie kompetencji związanych z reagowaniem na fakt śmierci realizują w odniesieniu do zwierząt i ich śmierci, wyjątkowo tylko towarzysząc umieraniu osób bliskich, doświadczając straty rodziców lub rodzeństwa. Leist, powołując się na radiowy wywiad z Kuebler-Ross, wspomina, że w ocenie tej wielkiej badaczki tematyki tanatologicznej oraz promotorki ruchu hospicyjnego grupą najbardziej zaniedbaną i opuszczoną nie są umierający dorośli, umierające dzieci czy rodzice towarzyszący śmierci potomstwa, ale właśnie rodzeństwo umierających dzieci (Leist, 2009, s. 49). Można by dodać, że w ogóle umieranie jako fakt, którego świadkiem są dzieci, każdorazowo pozostawia je w najtrudniejszej sytuacji, nie tylko jako te, które nie rozumiejąc zdarzeń, są ich uczestnikami lub obserwatorami, ale także dlatego, że zwykle zostają pozostawione same sobie, pozbawione wsparcia i opieki ze strony dorosłych. Mocno ten fakt bywa eksponowany, gdy rozpatruje się

kwesję zgonu dziadków i relacji emocjonalnych wnuków wobec tego faktu (zwykle są one ignorowane, dorośli zajęci są organizacją pogrzebu oraz przeżywaniem własnych emocji po stracie swoich rodziców, zakładają, że małe dzieci nie przeżywają śmierci dziadka czy babci w sposób dojmujący; zwykle jednak właśnie dla wnuków jest to strata emocjonalnie największa). Wspominana już wyżej kulturowa infantylizacja dziecka prowadzi do tego, że bardzo często traktuje się je jako istotę pozbawioną jakichkolwiek wyobrażeń dotyczących śmierci, izoluje od procesu żałoby czy uświadomionego udziału w rytuałach przejścia (przepracowania żałoby), co ostatecznie zawsze staje się zaczynem negatywnych procesów psychofizycznych (Kergorlay-Soubrier, 2011, s. 51). Współcześni badacze, a także popularyzatorzy rynku księgarskiego na istotne pytanie: czy rozmawiać z dzieckiem o śmierci, odpowiadają zwykle przewrotnie: ważne (i niesprecyzowane, niejednoznaczne, trudne do ostatecznego zdefiniowania) jest to, jak rozmawiać, ale fakt, że taka powinność zachodzi, nie może budzić żadnych wątpliwości (Mazur, 2011).

Część badaczy zajmujących się tematyką tanatologiczną w odniesieniu do doświadczeń dziecka, podkreśla istnienie niebezpiecznej tendencji do traktowania dziecka w żałobie (dotkniętego stratą najbliższego) jako pacjenta, osoby chorej, której należy terapeutycznie pomóc, by wyzdrowiała, pozbyła się negatywnych emocji, wróciła do zdrowia, do stanu sprzed straty. Jak zauważa Manu Keirse: „dziecko nie powinno zdrowieć, my musimy stworzyć warunki, by mogło ono przeżyć żałobę. Dzieło to bardziej przypomina sztukę niż naukę, wymaga więcej serca niż głowy. Dziecko w żałobie nie jest pacjentem, lecz współuczestnikiem żałoby” (Keirse, 2005, s. 14).

Literatura na polskim rynku księgarskim adresowana do najmłodszych odbiorców, a intencjonalnie poświęcona tematyce tanatycznej ma swoją ugruntowaną już, ale jednak ograniczoną pozycję i funkcjonalność.

Zajmuje ona zapewne znaczące miejsce w twórczości i doborze literatury prymarnie różnorodnej, ale przypisywanej różnorakiej metodyce biblioterapeutycznej. Odnajdywanie w niej takich treści czy scen, które pozwalałyby podejmować działania wspierające procedury terapeutyczne, choć istotne, nie należy wprost do idei tego tekstu. Pojawiają się serie wydawnicze, działają na rynku wyspecjalizowane wydawnictwa, które oferują lektury opracowywane i przygotowywane w konsultacji i przy udziale pedagogów, psychologów, lekarzy czy duchownych, poświęcone tematyce umierania i śmierci, żałoby, przeżywania cierpienia i choroby terminalnej, która dotyka bliskiego członka rodziny⁴. W pracy biblioterapeutycznej wykorzystywane są zarówno pozycje beletrystyczne, jak i teksty bliskie realizmowi dziennikarskiemu, o czym szeroko pisze Przemysław Grzybow-

⁴ Na przykład: *Elf-Help Books for Kids*, *Elf-Help Books for Adults*; Abbey Press trade Books, St. Meinard.

ski (Grzybowski, 2009, s. 7–19). W edukacji wczesnoszkolnej (nauczanie zintegrowane) wykorzystuje się zbiory bajek (Molicka, 2004; Brett, 1998a; Brett, 1998b; Brett, 2002; Fuhrmann-Wonkhaus, 2004; Nitsch, 2001; Stalfelt, 2008) i literaturę piękną w ogóle⁵. Liczne przykłady dotyczące tekstów (prozatorskich i poetyckich, fragmentów dzieł literackich oraz samodzielnych artefaktów odnoszących się do tematyki śmierci) wykorzystywanych w dydaktyce elementarnej wskazuje Anna Landau-Czajka (Landau-Czajka, 2002, s. 154; 162–163).

Wydaje się, że orientacja biblioterapeutyczna jest najczęstsza w proponowaniu lektury czy posługiwaniu się nią w odniesieniu do zastanej już sytuacji związanej ze śmiercią osoby bliskiej dziecku. Wskazane powyżej przykłady najczęściej wiążą się z takimi okolicznościami i użytecznością albo poprzez proponowanie samodzielnej lektury dziecku, które już posiada kompetencje lekturowe, albo lektury wspólnej czy oglądania książki ilustrowanej oraz lektury dokonywanej przez dorosłego.

Adresowane do najmłodszych książki odnoszące się do tematyki śmierci najczęściej mają charakter elementu cyklu o prymarnych funkcjach objaśniania różnych zagadnień i istoty świata. Dobrym tego przykładem jest kontrowersyjna w warstwie ikonograficznej i łączenia poziomów realizmu biologicznego i kultury popularnej *Mała książka o śmierci* Pernilli Stalfelt (Stalfelt, 2014), która wpisuje się w serię publikacji tej autorki (pozostałe odnoszą się do „życia”, „przemocy”, a nawet „włosów”). Czasem zaś stanowią jeden z tematów składowych większej całości (Wojciechowska, 2008, s. 126–131)⁶. Ten typ publikacji bywa kwalifikowany jako przykłady literatury popularnonaukowej (i dość jednoznacznie krytykowany za dosadność, mieszanie pojęć i dyskwalifikowanie ich hierarchii) (Gwadera, 2009, s. 268–270).

Literatura adresowana do najmłodszych poruszająca sprawy ostateczne wydaje się interesująca z kilku powodów: pojawiającej się w niej metaforyki, która staje się kluczem do przekazania trudnych prawd związanych z przemijaniem istoty ludzkiego życia; warstwy ilustracyjnej, szaty graficznej i komunikacji estetycznej, która ma nie tylko dostarczać bodźców estetycznych, ale też wspomagać proces lektury i rozumienia bardzo skomplikowanej i abstrakcyjnej problematyki śmierci; procesu lektury, zwykle zapewne dwuetapowego: najpierw samodzielnego zapoznania się z treścią i oceną ze strony rodziców, następnie próby wspólnej lektury z dzieckiem lub przekazu lekturowego dla najmłodszych odbiorców.

Dobrą ilustracją złożonej problematyki wykorzystania książki dla dzieci jako swobodnego narzędzia tanatopedagogicznego może być adresowana do odbiorców od piątego roku życia *Jesień liścia Jasia* pióra Leo Buscaglii

⁵ Częściowo jako odniesienia do poezji, np. też F.H. Burnett, *Tajemniczy ogród*, Warszawa 2002 (jako lektura całości oraz podstawa pracy na lekcji w klasie VI szkoły podstawowej).

⁶ W części poświęconej pytaniom (i odpowiedziom), które zadają dzieci dziewięcioletnie, pojawia się seria problemów i wątpliwości związanych ze śmiercią i umieraniem.

(Buscaglia, 2006). Wielopoziomowe kodowanie tej opowieści w warstwie dosłownej odnosi się do przemian pór roku i na tym tle rozgrywających się przygód tytułowego liścia oraz jego przyjaciół. W warstwie graficznej realizuje się tu najprostsze i najczytelniejsze odniesienie do jesiennych, złocistoczerwonych w kolorze liści klonu, które stają się bohaterami opowieści. Zauważmy: intensyfikacja sygnałów odnoszących się do przemijania jest tu w zasadzie jednoznaczna na wszystkich poziomach – dosłownym: obumierania liści na jesień, odnoszenia tego faktu do przemian pór roku, ich cykliczności, przemienności życia i śmierci; w kontekście kulturowym oczywiście także do związków jesieni z budowaniem naturalnego tła dla wspomnień zmarłych, ożywiania ich kultu, wizyt na cmentarzach czy częstszego wracania myślami do przemijania. Tekst bywa tu jednak także transmiterem odniesień werbalizowanych wprost: „Jesień to czas, kiedy liście przeprowadzają się do innego domu. Niektórzy nazywają to umieraniem” (Buscaglia, 2006, s. 28). Pewnym fenomenem, który ujawnia się na marginesie samej książki i jej księgarskiego funkcjonowania, jest pierwotna lektura oraz recepcja recenzyjna ze strony użytkowników: rodziców korzystających z lektury adresowanej do dzieci. Deklarują oni na forach internetowych wstępną lekturę (kontrolną), mającą poprzedzić decyzję o prezentacji treści książki dzieciom, a także np. wcześniejsze weryfikowanie opinii dotyczących wyrazu ideowego treści opowieści. Istotne wydaje się dla nich to, czy jest to opowieść osadzona w kontekstach religijnych czy też ich pozbawiona, laicka – inaczej mówiąc: uniwersalna, dosłowna czy metaforyzowana. Są to kwestie istotne, stają się bowiem przedmiotem not autorskich i wydawniczych, w których np. wyraźnie sygnalizuje się, że książka jest adresowana do „wierzących i ateistów” (D’Hennezel, 2007).

Co ciekawe, oferta poruszających tematykę śmierci książek dla dzieci, jest frekwencyjnie ograniczona (na polskim współczesnym rynku księgarskim co najwyżej kilkanaście powtarzających się i powracających tytułów). Ma ona także status jak już wyżej wspomniałem następczy: poleca się jej wykorzystanie, pojawiają się takie wskazania i w notach wydawniczych, i w tekstach marketingowych ze wskazaniem zastosowania – jako książki do wykorzystania w sytuacjach biblioterapeutycznych, gdy pojawi się problem nagłej choroby w bliskiej rodzinie, gdy ktoś z emocjonalnie ważnych dla dziecka osób umrze, gdy osoba związana z dzieckiem, bliska, znajduje się w stanie terminalnym. Jest to książka na szczególne okazje – w szeregu proponowanych do lektury tekstów traci zwykły, nieodświętny czy nieokazjonalny charakter. Zapewne też taki jej status wiąże się z wyjątkową, jak można zakładać, racjonalizacją ze strony rodziców czy opiekunów, którzy chcąc zawczasu przygotować małego na zetknięcie się z procesem umierania i śmierci proponują indywidualną czy wspólną lekturę książek o tej tematyce traktujących. Publikacje są więc opatrywane wskazaniem okoliczności ewentualnej lektury (w moim mniemaniu blokujących ich

szersze funkcjonalizowanie)⁷ lub sugestią użycia jako biblioterapeutycznej pomocy w stanach nagłych (Jalonen, 2008).

Z badań porównawczych wynika, że polscy rodzice bardzo rzadko kierują się w doborze propozycji czytelniczych dla najmłodszych edukacyjnymi i społecznymi walorami lektury, mogącej poszerzać horyzonty myślowe, uzupełniać i rozwijać kompetencje społeczne, komunikacyjne czy uczyć najmłodszych mierzenia się z trudnymi i tabuizowanymi tematami (Tabu, 2012).

Anna Perlińska-Supeł zestawia (na okoliczność uroczystości Wszystkich Świętych, która też zwykle przynosi na rynku wydawniczym niejaką, choć w roku 2015 prawie niezauważalną zwyżkę nowych tytułów omawianej tutaj tematyki w ofercie księgarskiej) listę książek adresowanych do najmłodszych odbiorców, które, jak pisze, przydadzą się do podjęcia „rozmowy o śmierci. Rozmowy trudnej, ale bardzo ważnej dla dziecka” (Perlińska-Supeł, 2012). Autorka analizuje 16 dostępnych na rynku księgarskim publikacji, adresowanych do dzieci w wieku od czterech do czternastu lat, które w sposób bezpośredni odnoszą się do tematyki umierania i śmierci lub nawiązują do niej pośrednio, włącza w swoje rozważania także tematykę szeroko pojętej utraty i straty jako doznań psychologicznych (np. związanych z rozpadem małżeństwa biologicznych rodziców dziecka; tematyka ta bywa często łączona z tematyką tanatyczną) (O’Neal, 2006)).

Taką modelową niejako lekcję czytania w potrzebach dziecka, stanowi opowieść *Halo, pan Bóg? Tu Anna...* (Fynn, 2000). Spełnia ona podstawowe założenia technik (przede wszystkim z punktu widzenia teorii poznawczo-behawioralnej) kształtowania narzędzi pracy nad doświadczeniem stanu stresu pourazowego, w której także w odniesieniu do najmłodszych kładzie się ogromny nacisk na wypracowanie umiejętności regulacji emocji i budowania poczucia bezpieczeństwa (Cohen, Mannarino, Deblinger, 2012).

Najliczniejszą grupę książek, które można byłoby zaliczać do grupy wprost poruszających tematykę umierania i śmierci i – co ważne – realizujących przede wszystkim centralne zadanie tu omawianej kwestii: objaśniania i osvajania tej tematyki wobec najmłodszych, podporządkowując przebieg akcji fabularnej, charakterystykę postaci, warstwę ilustracyjną wartościom tanatologicznym, stanowią wydane w ostatnich latach tytuły dla odbiorców kilkuletnich. Obficie reprezentowany jest w tej grupie nurt opowieści, które w mojej ocenie pozwalają dziecku zrozumieć proces umierania i śmierci w jego wielowymiarowości naturalnej (biologicznej) i emocjonalnej (kulturowej oraz symbolicznej): degradacji fizycznej ciała ludzkiego (lub metaforycznie ciała zwierzęcia, bohatera opowieści) w czasie

---

⁷ Instruktywny będzie książeczki *Do zobaczenia w niebie* (Andrzejczuk, 2010), w podtytułach precyzującej adresata i okoliczności lektury: „Dla dziecka, które przeżywa śmierć bliskiej osoby”, a konsekwentnie – w nocie wydawniczej czytamy: „To ogromna pomoc dla rodziców, którzy stają przed koniecznością wytłumaczenia swoim dzieciom kwestii związanych ze śmiercią i umieraniem”.

choroby terminalnej (*Cukierek dla dziadka Tadka* Ivony Brezinovej (Brezinova, 2008), *Żegnaj, panie Muffinie!* Ulfa Nilssona (Nilsson, 2008), której bohaterem jest świnka morska, czy *Dokąd odchodzisz?* (Rattan, 2009) lub *Opowieść o Błękitnym Psie, czyli o rzeczach trudnych dla dzieci* (Majchrzak, 2013)). Tematyka bywa w tych książkach komunikowana nie wprost, ale jednoznacznie jest czytelna (Dąbrowska, 2011)⁸. Metaforyzowana fabuła o przemijaniu i znikomości ludzkiego życia przybiera maski bardzo wyszukane, jak w opowieści Przemysława Wechterowicza, w której krótkie ziemskie bytowanie upostaciowione zostaje w losie jętki (Wechterowicz, 2008). Czasem bohater (zwykle jest nim dziecko w wieku czytelnika) obserwuje zmiany fizyczne na osobie, z którą wcześniej nawiązuje emocjonalną więź (Mikołajewski, 2011) czy też w związku ze spełnianiem marzenia związanego z ciekawością dotyczącą relacji z osobą starszą (nieobecny w życiu dziecka dziadkiem; z udanym rozwinięciem wątku osvajania dziecka ze starością osób bliskich i biograficznie odległych, z którymi dziecko styka się w jesieni ich życia) (Stark, 2008).

Kolejnym ważkim problemem, z którym mierzą się autorzy książek dla dzieci, jest próba objaśnienia bardzo trudnej emocjonalnie konfiguracji (i procesu rekonfigurowania) emocji w rodzinie, w której umiera jedno z rodzeństwa (widzianej z perspektywy zdrowego dziecka) (Babis, 2015).

Niezwykle rzadko zdarza się, co wydawać się może zastrzeżeniem wobec oferty omawianej tu literatury negatywnym, by w treści fabularnej książki śmierć jako zdarzenie biograficzne pojawiła się w sposób nagły i nieprzewidywany. W taki właśnie sposób, na atak serca na ulicy, umiera bohater *Esbena i ducha dziadka* pióra Kim Aekeson (Aekeson, 2006). Gwałtowność śmierci jest dzisiaj tym, z czym dziecko ma relatywnie często do czynienia w wyniku wypadków komunikacyjnych, gwałtownie kończących się chorób cywilizacyjnych – zawałów serca czy udarów mózgu. Natomiast literatura częściej prezentuje proces umierania postrzegany w kategoriach procesu rozpiętego na dość długiej linii czasu. Rzadko zdarza się, jak w *Ogrodzie. Dobrej opowieści na wielki smutek* (Maag, 2008), by autor usiłował się mierzyć z tematem, snując opowieść o bohaterce, której ojciec pewnego dnia nie wraca do domu, co wyzwała w dziecku wybuch rozpacz i tęsknoty podbudowanej niezrozumieniem i chęcią poznania okoliczności nagłego zniknięcia dorosłego. Autorzy starają się nie tylko tłumaczyć samą istotę umierania i śmierci osób bliskich dziecku, ale też przygotować je na następujące po stracie stany psychiczne, pozytywne i negatywne kierunki pracowania traumy utraty (Maag, 2008; Jeffers, 2010).

Jednym z najczęstszych motywów, którym posługują się autorzy omawianych tu fabuł, jest budowanie relacji między cierpiącym po stracie

---

⁸ Książka przybliża oraz objaśnia obyczaje i zachowania kotów, autorka stara się je interpretować także w odniesieniu do przemijania i kategorii reinkarnacji duchowej.

dzieckiem – bohaterem opowieści a światem przyrody naturalnej (Kosmowska, 2015). Estetyzacja książki o śmierci może także zapośredniczać środki wyrazu w komiksie; konwencja ta pozwala łączyć bunt dziecka – emocjonalnie nieradzącego sobie ze stratą najbliższych z pozytywną lekcją rozumienia fenomenu śmierci, jak to ma miejsce w *Dzikusie* ilustrowanym przez Dave’a McKena (Almond, 2013) czy w *Chuście babci*, w której dzieci szukają spokojnego miejsca, by przemyśleć umieranie babci, które emocjonuje otoczenie (Lind, 2013). Z podobną strategią spotkamy się w książeczce wyjaśniającej przede wszystkim stany emocjonalne towarzyszące przeżywaniu i przetwarzaniu żałoby (Mundy, 2003).

Istotne nurty problemów, które pojawiają się w adresowanych do najmłodszych książkach o śmierci, to ciekawość związana z wyglądem ludzkiego ciała po śmierci i losów fizycznych nieboszczyka oraz jego aspektu duchowego – duszy po zgonie. Sama śmierć jednoznacznie antropomorfizowana, jak zwykle w sytuacjach komunikacyjnie skomplikowanych, w których chce się ją pokazać w ujęciu wartości dydaktycznie pozytywnych. Pojawia się niejako wzorcowo na kartach *Gęsi, śmierci i tulipana* (Erlbruch, 2008), w której uwagę zwraca przede wszystkim poetyckość przedstawienia historii i walory estetyczne edycji.

Kolejnym wątkiem treściowym omawianej tu oferty księgarskiej dla najmłodszych jest stawianie ważkich pytań, które mają przynieść wyjaśnienie wątpliwości powstających w umyśle dziecka w wyniku obserwacji zachowań dorosłych w obliczu śmierci najbliższych. Bardzo czytelnie odnoszą się one do wskazanych wcześniej etapów rozwojowych dziecka i zmienności postrzegania abstrakcyjnej kategorii obrazu śmierci. Stąd poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o stan emocjonalny samego siebie i proces przeżywania żałoby (jako specyficznego rytuału przejścia) w *Niebie za domem* (Heivoll, 2009) lub dorosłego po stracie najbliższych (Kommedal, 2009; Strękowska-Zareba, 2011), lęku przed przemijaniem i śmiercią, który pojawia się w momencie przekraczania granicy postrzegania „ja” jako nieśmiertelnego w *Lecie Garmanna* (Hole, 2009), wykorzystania figury młodego bohatera, który znajduje się w stanie terminalnym, czego ma świadomość (Nicholls, 2008), przemian ciała po zgonie (Stalfelt, 2014).

Autorzy, bywa i tak, stawiają czytelników w sytuacjach bardzo trudnych emocjonalnie i symbolicznie, np. w okolicznościach pogrzebu jako uroczystości funeralnej, w której bierze udział bohaterka *Czarnego życia* (jednej z serii książek) konfrontowana między innymi ze śmiercią krewnego i koniecznością udziału w jego pogrzebie (Eriksson, 2012). Narrator *Nieba* natomiast wprowadza czytelników w przestrzeń zaświatów, w prosty sposób pokazując i opisując, jak jest po drugiej stronie linii życia (Gilbert, 2011). Podobnie – w kategoriach bliskich odbiorcom kultury popularnej, w której motyw aniołów-opiekunów z zaświatów jest nader częsty i intensywnie eksploatowany – historię życia po życiu eksploruje Jacqueline Wilson (Wilson, 2006).

Większość wspomnianej tu literatury ma intencjonalnie pełnić dwójną funkcję: jest prymarnie adresowana do dzieci, ale ma też przydaną rolę sekundarną – działania dydaktycznego zorientowanego na dorosłych (rodziców, opiekunów, pedagogów), którym pomaga przełamywać lęk przed rozmową na tabuizowane tematy z najmłodszymi, odkrywa przed nimi oczekiwanie dziecka, by takie tematy podejmować, wskazuje, że teatralizacja i fasadowość emocjonalnej komunikacji odnoszącej się do sceny umierania i śmierci oraz samego moribunda jest falsyfikowana przez dziecko (Widlak, 2012). Tu podobnie jak w *Oskarze i pani Róży* (Schmitt, 2002) mamy do czynienia z związaniem relacji emocjonalnej między mądrym doświadczeniem i dorobkiem życia dorosłym a terminalnie chorym, nad wiek rozwiniętym dzieckiem. Trafnie w otwarciu książki *Najdalsza podróż* ujmuje ten problem Constanze Kopp: „To nie jest temat dla młodego, zdrowego człowieka takiego jak ty!” (Kopp, 2010).

Adresowana do najmłodszych literatura pokazuje śmierć w zróżnicowanej i wielowymiarowej kategoryzacji wartości emocjonalnych. Łagodzi jej wizerunek, ale go nie falsyfikuje ani nie kwestionuje wszystkich przymiotów śmierci: negatywizmu emocjonalnego, nieodwracalności, nieprzewidywalności, pewnej jednak grozy osoby śmierci (Cali, 2013)⁹. Metaforyzowanie i kamuflowanie śmierci jako mocy sprawczej wydarzeń to także przypadek *Świata według dziadka* (Stanecka, 2013) czy *Wdzięczego kwiatu* (Szułyovszky, 2011)¹⁰. Bardzo głębokie kamuflowanie tematyki śmierci, dostrzeżone w części omawianej tu oferty księgarskiej (podobnie jak posługiwanie się kluczem interpretacyjnym – śmierć to zaśnięcie, śmierć to daleka podróż) uważane są dzisiaj za błąd w komunikowaniu o śmierci (Nowak, 2010).

Bibliografia

- Aekeson, K. (2006). *Esben i duch dziadka*. Poznań: Media Rodzina.
- Ariès, Ph. (1992). *Człowiek i śmierć*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Almond, D. (2013). *Dzikus*. Warszawa: Zysk i S-ka.
- Ariès, Ph. (1993). Śmierć odwrócona. W: S. Cichowicz, J. M. Godzimirski (wyb.), *Antropologia śmierci: myśl francuska* (s. 227–281). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Andrzejczuk, B. (2010). *Do zobaczenia w niebie*. Kraków: Dom Wydawniczy Rafael.

⁹ Dość wspomnieć, że niektóre książki szatą graficzną i kolorystyką przydają tonu zadumy i smutku, jak w wyżej wspomnianej, gdzie bohaterowie są pokazywani na czarno-białych ilustracjach.

¹⁰ W opowieści starzejący się babcia z dziadkiem opiekują się ogrodem i pojawiającym się w nim pięknym kwiatem; zmienność pór roku powoduje, że kwiat jest u kresu życia. Gdy dziadkowie nie pojawiają się, by go doglądać, kwiat znika, ale odradza się wiosną.

- Babis, K. (2015). *Maja z Księżycą*. Piaseczno: Wydawnictwo Widnokrag.
- Binnebesel, J. (2013). *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Brett, D. (1998a). *Opowiadania dla twojego dziecka: koją, leczą, rozwiązują problemy*. Gdańsk. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Brett, D. (1998b). *Opowiadania dla twojego (nieco starszego) dziecka: koją, leczą, rozwiązują problemy*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Brett, D. (2002). *Bajki, które leczą, część 1*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Brezinova, I. (2008). *Cukierek dla dziadka Tadka*. Warszawa: Wydawnictwo Stentor.
- Buscaglia, L. (2011). *Jesień liścia Jasia: opowieść o życiu dla małych i dużych*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Cali, D. (2013). *A ja czekam*. Warszawa: Wydawnictwo Hokus-Pokus.
- Cohen, J., A. P. Mannarino, E. Deblinger (2012). *Terapia traumy i traumatycznej żałoby u dzieci i młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Courtois, M. (2002). Pani śmierć. W: S. Rosiek (wyb.), *Wymiary śmierci*. (s. 97–120). Gdańsk: Wydawnictwo słowo / obraz terytoria.
- Dąbrowska, A. (2011). *Podobno koty żyją dziewięć razy*. Gdańsk: Wydawnictwo Piszę Sie.
- D'Hennezel, C. (2007). *W imieniu życia opowiedz mi o śmierci*. Warszawa: Wydawnictwo Klucze.
- Diduszko, H. (2007). Dziecko i śmierć. *Ryms*, 2, s. 2–7.
- Eriksson, A. (2012). *Czarne życie*. Gdańsk: Wydawnictwo EneDueRabe.
- Erlbruch, W. (2008). *Gęś, śmierć i tulipan*. Warszawa: Wydawnictwo Hokus-Pokus.
- Flandrin, J.-L. (1998). *Historia rodziny*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Fuhrmann-Wonkhaus, E. (2004). *Spacer po tęczy. Odpreżające opowiadania dla chorych dzieci*. Kielce: Jedność.
- Fynn. (2000). *Halo, Pan Bóg? Tu Anna...* Poznań: W Drodze.
- Gilbert, B. (2011). *Niebo*. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza.
- Goldman, L. (2012). *Jak rozmawiać z dziećmi kiedy ktoś umiera: odpowiedzi na pytania dzieci o śmierć w rodzinie, gronie przyjaciół, szkole*. Łódź: Wydawnictwo JK.
- Grzybowski, P. P. (2009). Praktyczne cele i aspekty kształcenia tanatologicznego pedagogów i nauczycieli. W: J. Binnebesel, A. Janowicz, P. Krakowiak (red.), *Jak rozmawiać z uczniami o końcu życia i wolontariacie hospicyjnym* (s. 7–19). Gdańsk: Via Medica.
- Guiomar, M. (2002). Zasady estetyki śmierci. W: S. Rosiek (wyb.), *Wymiary śmierci* (s. 77–94). Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria.
- Gwadera, M. (2009). „Śmierć dla początkujących”: Kres życia w literaturze popularnonaukowej dla młodego odbiorcy. W: J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii* (s. 265–270). Wrocław: Wydawnictwo WTN.

- Heivoll, G. (2009). *Niebo za domem*. Gdańsk: Wydawnictwo FISO.
- Hole, S. (2009). *Lato Garmanna*. Gdańsk: Wydawnictwo FISO.
- Jalonen, R. (2008). *Dziewczynka i drzewo kawek*. Warszawa: Wydawnictwo Tatarak.
- Jeffers, O. (2010). *Serce w butelce*. Warszawa: Wydawnictwo Mam.
- Jonca, M. (2002). „Kto nie chce zupy, ten umrzeć musi...” – pedagogika strachu, czyli śmierć za karę. W: J. Kolbuszewski (red.) *Problemy współczesnej tanatologii* (s. 333-339). Wrocław: Wydawnictwo WTN.
- Keirse, M. (2005). *Smutek dziecka. Jak pomóc dziecku przeżyć stratę i żalobę?* Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
- Kergorlay-Soubrier de, M.-M. (2011), *Śmierć oczami dziecka. Jak pomagać w żalobie?* Kraków: Wydawnictwo Salwator.
- Kielar-Turska, M. (1992). *Jak pomagać dziecku w poznawaniu świata*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Kolbuszewski, J. (1997). Kryzys, pornografia i renesans śmierci. W: J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii* (s. 7-16). Wrocław: Oficyna Wydawnicza Sudety.
- Kommedal, H. R. (2008). *Czy tata płacze?* Gdańsk: Wydawnictwo FISO.
- Kopp, C. (2010). *Najdalsza podróż: krótka opowieść o życiu, śmierci i umieraniu*. Kraków: Wydawnictwo Esprit.
- Kosmowska, B. (2015). *Dziewczynka z parku*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Kuebler-Ross, E. (2007). *Dzieci i śmierć*. Poznań: Media Rodzina.
- Landau-Czajka, A. (2002). *Co Alicja odkrywa po własnej stronie lustra: życie codzienne, społeczeństwo, władza w podręcznikach dla dzieci najmłodszych 1785-2000*. Warszawa: Neriton.
- Leist, M. (2009). *Dzieci poznają tajemnice śmierci*. Poznań: Wydawnictwo Święty Wojciech.
- Lind, A. (2013). *Chusta babci*. Poznań: Zakamarki.
- Maag, G. (2008). *Ogród. Dobra opowieść na wielki smutek*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Majchrzak, B. (2013). *Opowieść o Błękitnym Psie, czyli o rzeczach trudnych dla dzieci*. Poznań: Wydawnictwo Papiilon.
- Mazur, D. (2011). *Jak rozmawiać z dzieckiem o śmierci?* Pobrane 5 listopada 2015, z: http://miastodzieci.pl/dla_rodzicow/556/jak-rozmawiac-z-dzieckiem-o-smierci
- Nikołajewski, J. (2011). *Kiedy kiedyś, czyli Kasia, Panjan i Pangór*. Warszawa: Wydawnictwo Egmont Polska.
- Molicka, M. (2004). *Bajki terapeutyczne dla dzieci*. Poznań: Media Rodzina.
- Mundy, M. (2003). *Każdy czasem jest smutny: dlaczego płacze, gdy kogoś traci*. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Nicholls, M. (2008). *Olivier i zeszyt z marzeniami*. Kraków: Znak.
- Nilsson, U. (2008). *Żegnaj, panie Muffinie!* Gdańsk: Wydawnictwo EneDueRabe.
- Nitsch, C. (2001). *Bajki pomagają dzieciom: opowieści, które uzdrawiają, po-*

- cieszają i dodają odwagi*. Warszawa: Diogenes.
- Nowak, M. (2010). Rozmowy z dziećmi o śmierci. W: J. Kolbuszewski (red.), *Problemy współczesnej tanatologii* (s. 83–92). Wrocław: Wydawnictwo WTN.
- O’Neal, T. (2006). *Kiedy zdarza się coś złego: poradnik dla dzieci*. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Paterson, K. (2011). *Most do Terabithii*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Perlińska-Supeł, A.. (2012). *Mamo, tato, porozmawiaj ze mną o... śmierci*. Pobrane 4 listopada 2015, z: http://miastodzieci.pl/dla_rodzicow/85:/1584:mamotato-porozmawiaj-ze-mna-o-smierci
- Piaget, J. (1966). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pressler, M. (2012). *Jesienne astry*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Rattan, S. (2009). *Dokąd odchodzisz?* Gdańsk: Wydawnictwo AnWero.
- Schmitt, E.-E. (2002). *Oskar i pani Róża*. Kraków: Znak.
- Stalfelt, P. (2014). *Mała książka o śmierci*. Poznań: Czarna Owca.
- Stanecka, Z. (2013). *Świat według dziadka*. Poznań: W Drodze.
- Stark, U. (2008). *Czy umiesz gwizdać, Joanno?* Poznań: Wydawnictwo Zakamarki.
- Strękowska-Zaremba, M. (2009). *Złodziejce snów*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Sztandara, M. (2002). Fotografia pogrzebowa – „chłopskie portrety trumienne”. W: J. Kolbuszewski J. (red.), *Problemy współczesnej tanatologii* (s. 481–490). Wrocław: Wydawnictwo WTN.
- Szulyovsky, S. (2011). *Wdzięczny kwiat*. Poznań: Wydawnictwo Namas.
- Tabu (2012). *Tabu w literaturze i sztuce dla dzieci*. Sochańska, B., J. Czechowska (red). Poznań: Media Rodzina.
- Young, B., Papadatou, D. (2001). Dziecięca śmierć i żałoba w kulturach. W: C.M. Parkes, P. Laungani, B. Young (red.), *Przemijanie w kulturach: obyczaje żałobne, pocieszenie i wsparcie* (s. 264–284). Wrocław: Wydawnictwo Astrum.
- Vovelle, M. (2004). *Śmierć w cywilizacji Zachodu: od roku 1300 po współczesność*. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria.
- Wechterowicz, P. (2008). *W pogoni za życiem*. Warszawa: Agencja Edytorska Ezop.
- Widlak, W. (2012). *Dwa serca anioła*. Poznań: Media Rodzina.
- Wilson, J. (2006). *Vicky, dziewczynka, która stała się aniołem*. Poznań: Media Rodzina.
- Wojciechowska, J. (2008). *Powiem ci, skąd się biorą dzieci: trudne rozmowy z dzieckiem*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

Igor Borkowski

***Today we will domesticate death. Thanatopedagogical children's literature
in the contemporary book market in Poland***

Summary

Discussing the problem of the Polish book market's offering of children's literature (Polish or foreign) devoted to the thanatological field is preceded with an introduction concerning its perception and understanding, as well as changes that have occurred with regard to children (2-14 years old). The author focuses on analyzing contemporary therapeutic fables available on the Polish market, as well as other publications addressed at young readers whose aim is to present the subject matter of dying and death, coping with emotions, accepting the impermanence of human life and understanding the emotions of adults surrounding a child at the face of loss. The paper also discusses communication, narration and persuasion strategies present in this kind of literature. An additional thread of the article is a review of problems discussed in guidance publications addressed at adults willing to use thanatological literature aids in their work with children.

Keywords: thanatology, bibliotherapy, death, children's literature, child and death.

Konstanty Ildefons Gałczyński, *Wiersze dla dzieci*,

red. S. Aleksandrzak, il. M. Rudwicki, Warszawa: 1957.